

2025-04-19

ВЛАДИСЛАВ РАШКОВАН, заступник виконавчого директора МВФ

У світі сьогодні є чимало демократичних країн, де влада змінюється через вибори, існує політичний плюралізм думок, а права людини гарантуються законом і захищаються незалежними інституціями.

Водночас ми спостерігаємо зростання кількості недемократичних режимів, зокрема й диктатур – систем, де влада зосереджена в руках однієї особи або вузької групи, а політична система характеризується примусом, цензурою, маніпуляціями та значними обмеженнями прав і свобод.

Для таких диктатур типовими є централізація влади, придушення інакодумства і практично повна відсутність механізмів для мирного перезавантаження політичної системи. Водночас диктатура (залежно від рівня контролю та тиску) може мати різні форми: від умовно "м'якої" автократії до повного тоталітаризму.

Нещодавно ми з одним американським другом розмірковували над тим, як поводить себе суспільство в умовах автократії, коли перед людьми постає дилема: підкоритися репресивній системі чи чинити їй опір. Ми дійшли висновку, що добре відома модель з теорії ігор – "дилема в'язня" (prisoner's dilemma) – надзвичайно точно описує ситуації, в яких індивідуальні та колективні інтереси вступають у суперечність. В продовження серії матеріалів щодо того, як інструментарій теорії ігор може допомагати сучасному суспільству, я спробую показати, як саме дилема в'язня працює в умовах автократії.

1. Чинити спільний спротив чи підкоритися диктатурі?

З погляду теорії ігор, кожного громадянина в суспільстві можна представити окремим гравцем, стратегії якого мають чіткі наслідки (виграші чи програші). Важливо зазначити, що далі у тексті термін "стратегія" буде вживатися у двох значеннях: в термінах теорії ігор – як повний набір дій гравця на кожен можливий ситуацію (тобто чіткий план на гру), а також у загальнополітичному сенсі – як набір політичних заходів, які застосовуються режимом чи суспільством

Так ось, в умовах автократії кожен такий індивідуальний гравець концептуально має два можливі варіанти стратегії:

- (1) Чинити опір: в термінах теорії ігор – "співпрацювати" (cooperate) з іншими громадянами проти режиму. Це може проявлятися, наприклад, в участі у відкритих протестах, як було в Україні під час Помаранчевої революції 2004 року або Євромайдану в 2013-2014 роках.
- (2) Підкоритися: тобто "зрадити" своїх (defect). Ця позиція включає пасивність, виконання наказів, мовчання на тлі несправедливості, ігнорування протестів інших тощо.

Але при цьому існує не тільки індивідуальний, але й колективний вибір, що є сумою рішень усіх громадян одночасно:

- (1) Спільний спротив: більшість людей одночасно вирішує чинити опір (cooperate).
- (2) Колективна пасивність: більшість або всі підкоряються режиму (defect).

У класичній моделі "дилемі в'язня", теорія ігор дає нам гарний інструментарій – матрицю виплат (payoff matrix), яка показує виграші або втрати кожного гравця залежно від комбінації стратегій, які вибирають усі гравці. Ця матриця виглядає як таблиця 2x2 з чотирма можливими комбінаціями виборів (cooperate/defect) для індивідуальних або колективних гравців.

Як же буде виглядати така матриця в умовах боротьби з автократією (при тоталітаризмі матриця виплат буде значно іншою, так як ризики більші):

- (1) Якщо **всі чинять опір** (масова "співпраця" між громадянами), то потенційним виграшем для всіх є значні суспільні зміни: політичні реформи, демократизація, відновлення свобод. Проте при цьому існує значний ризик жорстокого придушення з боку режиму, якщо спротив виявиться недостатньо сильним.
- (2) Якщо **ти один чинитимеш опір, а інші підкоряються**, ти отримуєш найгірший можливий сценарій: персональні репресії, ув'язнення, фізичну небезпеку або втрату роботи, тоді як інші громадяни (які не обрали варіант підкорення) можуть тимчасово залишатися у відносній безпеці.
- (3) Якщо навпаки, **ти підкорюєшся, а інші чинять опір**, то ти уникаєш прямого й негайного покарання і навіть можеш отримати вигоду у разі успіху опору (стати таким собі "безбілетником" – free-rider, тобто проїхатися за рахунок інших), але в разі невдачі інших ти залишаєшся під тиском режиму й можеш зіткнутися з докорами сумління, втратою поваги, соціальним осудом у майбутньому. А в майбутньому все одно можеш стати жертвою автократичного режиму.
- (4) Якщо **всі підкоряються** (масова зрада), то режим залишається стабільним. Це є колективним програшем, оскільки суспільство продовжує жити під гнітом, репресіями й без можливості змін. Індивідуально кожен отримує короткостроковий виграш у вигляді зменшення прямого ризику для життя та безпеки, але у довгостроковій перспективі негативні наслідки такої ситуації стають спільною проблемою.

Таким чином, у центрі дилеми в'язня в умовах автократії лежить глибока суперечність між короткостроковою індивідуальною безпекою та довгостроковою колективною вигодою.

Точніше – між індивідуальним страхом перед покаранням і колективною вигодою.

Індивідуальне рішення на користь спротиву зазвичай пов'язане з високими персональними ризиками – втратою роботи, свободи, безпеки, а іноді й життя. Саме на цьому будуються дії, які автократичний режим активно використовує для збереження контролю. Під тиском страху окрема людина, зважуючи свої власні ризики, дуже часто ухвалює раціональне рішення утриматися від активних дій та обирає не діяти, навіть якщо розуміє несправедливість ситуації. В результаті стратегія, раціональна на індивідуальному рівні, веде до колективного програшу: страх ізолює людей, опір не виникає, а режим зберігає контроль.

Натомість із колективної перспективи масовий спротив відкриває простір для змін. З точки зору спільного інтересу суспільству вигідно діяти разом і чинити спротив, адже масова солідарність значно ускладнює репресії. Авторитарні системи зазвичай тримаються на ізоляції, і коли люди починають діяти спільно, здатність режиму до вибіркових репресій слабшає. Крім того, масові дії привертають увагу міжнародної спільноти, створюючи зовнішній тиск і додаткові обмеження для дій влади.

Взагалі спротив авторитарному режиму можна розглядати як типову гру з ненульовою сумою, в якій вигреш одного не означає автоматичної втрати іншого, але вимагає координації стратегій і внутрішньої домовленості щодо внеску. В той же час багато людей хочуть, щоб зміни відбулися, але воліють, щоб ризикували інші. Тому задля уникання проблеми "безбілетника" опір має створювати стимули до дії, навіть для тих, хто вагається.

І хоча вибір кожного здається суто особистим, саме сукупність дій усіх визначає траєкторію цілої системи. Саме так це працювало під час Помаранчевої революції, коли рішення вийти на вулицю з протестом проти фальсифікацій на виборах стало масовим не миттєво, а внаслідок накопичення сигналів: сусіди, колеги, знайомі почали долучатися, знижуючи індивідуальні ризики і створюючи ефект залученості. І це дозволило тоді вийти з пастки. Навіть моторошно уявити, яким був би наш шлях, якби ми тоді звернули не туди.

Перед тим, як починати відповідати на питання, як суспільство може перейти від індивідуально "раціональної" покори до колективно вигідного опору, важливо зрозуміти, що класична дилема в'язня в теорії ігор зазвичай моделюється як одноразова гра (one-shot game), де гравці ухвалюють рішення лише один раз і не мають змоги враховувати наслідки своїх дій у майбутньому. У такому сценарії стратегія кожного гравця зводиться до миттєвої вигоди: діяти так, аби мінімізувати особисті ризики, навіть якщо це шкодить спільному результату. Це добре пояснює, чому індивідуальна раціональність в умовах автократії часто веде до колективного паралічу дій.

Але реальне життя, особливо в контексті політичного спротиву, більше нагадує повторювану гру (repeated game). У таких іграх учасники взаємодіють багаторазово і можуть адаптувати свою поведінку, враховуючи попередній досвід. Як показує теорія ігор, якщо гра повторюється невизначену кількість разів (тобто учасники не знають, коли вона завершиться), то виникають стимули до кооперації, які можуть зменшити гостроту дилеми в'язня. Це створює можливість для побудови довіри і взаємної підтримки, а також розробки колективних механізмів покарання "зрадників" та "безбілетників". Наприклад, якщо хтось "зрадив" спільну справу сьогодні, інші можуть змінити ставлення до нього завтра. І навпаки, ті, хто проявляє солідарність, отримують підтримку у наступних раундах взаємодії.

У політичному контексті це означає, що і режим, і суспільство, як гравці в повторюваній грі, можуть коригувати свої дії залежно від того, що робить інша сторона. Саме це відкриває можливість для формування стратегій, які здатні вивести суспільство з пастки індивідуального страху.

Відтак постає ключове питання: **які саме стратегії можуть допомогти громадянам перейти від "раціональної" покори до колективно вигідного спротиву в такій повторюваній грі?**

І як зробити так, щоб дискусії про дилему в'язня були більш теоретичними, а не нагадували буквальні розмови між співкамерниками в умовах автократії?

2. Стратегії гравців у дилемі в'язня

По-перше, нам треба зрозуміти, що громадяни (як індивідуальні гравці в стратегічній взаємодії) діють у контексті несиметричної гри, де другий гравець (авторитарний режим) має перевагу в ресурсах і репресивному потенціалі. Більш того, дуже часто саме авторитарний режим активно використовує різні заходи впливу, мета яких підтримувати ситуацію, коли індивідуально вигідно мовчати, а колективний спротив виглядає надто ризикованим.

Які саме інструменти впливу використовує влада?

(1)

— По-перше, режим майстерно використовує контроль над інформаційним середовищем. Через цензуру, пропаганду і блокування альтернативних джерел громадянам нав'язується уявлення про всезагальну лояльність, ніби ніхто не чинить опору, а будь-яка незгода є девіацією, відхиленням від норми. Люди починають сумніватися, чи варто довіряти навіть найближчому колезі чи сусідові, чи не співпрацює той із системою. Влада навмисне руйнує горизонтальну та транзитивну довіру між людьми, поширюючи атмосферу підозри, просуває пропаганду і культивує культуру доносів. Усе це підкріплюється відчуттям ізоляції, коли кожен бачить себе як окрему одиницю в політичному вакуумі. У такій атмосфері навіть невеликі акти спротиву здаються небезпечними та безперспективними. Ми все це бачили в нашому тоталітарному минулому.

(2)

— Ще один потужний інструмент, який використовує авторитарна влада, – селективні (вибіркові) репресії. Замість того щоб переслідувати всіх, хто виявляє невдоволення, режим цілеспрямовано карає окремих активістів або лідерів думок. В теорії ігор це класичний приклад використання асиметричних виплат (payoff asymmetry), де ціна дії для окремого гравця максимізується, щоб зробити її максимально не вигідною незалежно від виборів інших. Такі дії влади створюють демонстративний ефект, і покарання однієї людини слугує попередженням для сотень інших. Суспільству надсилається сигнал: навіть якщо ви подумаете про опір, ви можете стати наступною мішенню. Саме вибірковість, а не масовість робить такі репресії психологічно ефективними, оскільки вони посилюють відчуття особистого ризику в ситуації, коли колективної підтримки немає.

(3)

— Превентивна кооптація: залучення частини населення до умовної "зони лояльності" через роздачу посад, привілеїв або медійної видимості також може бути важливим елементом дій влади. Цей механізм особливо ефективний щодо представників еліт, інтелігенції, творчої спільноти чи лідерів громадської думки. З одного боку, це знижує їхню мотивацію до опору, з іншого боку – посилає сигнал решті суспільства: краще адаптуватися, підкорятися або проявляти пасивність, ніж

ризикувати. Таким чином, частина потенційних союзників опору виявляється дезорієнтованою або відверто нейтралізованою.

Як результат, авторитарна влада прагне інституційно закріпити таку ситуацію, яка є вигідною саме їй та унеможлиблює появу іншої моделі поведінки з боку суспільства. Інакше влада не була би авторитарною.

В термінах теорії ігор режим зазвичай діє як агент з **домінантною стратегією**, тобто такою, яка залишається вигідною незалежно від дій інших гравців, і намагається зафіксувати **рівновагу**, в якій жоден інший гравець не матиме стимулу змінювати свою поведінку, доки цього не зроблять інші.

Усі ці дії режиму, жорстокі або тонко маніпулятивні, спрямовані на одне: зруйнувати здатність суспільства до координації. Авторитарія розуміє, що не здатна контролювати всіх одночасно, тому її мета полягає в тому, щоби підтримувати індивідуальну ізоляцію і перешкоджати формуванню горизонтальних зв'язків.

Але в таких умовах суспільство не залишається пасивним об'єктом репресій. Навіть у найбільш репресивних режимах виникають спроби індивідуального або колективного спротиву.

Часто це не масштабні протести, а невеличкі, але символічно важливі дії:

— відмова писати доноси, збереження пам'яті про заборонені події або мовчазне ігнорування пропаганди.

Насправді такі **одиночні акти солідарності та спільнодії** мають набагато більше значення, ніж здається на перший погляд.

Вони проривають інформаційно-психологічну блокаду, яку режим намагається збудувати між людьми.

Такі дії не лише зменшують відчуття безсилля, а й створюють сигнали для інших громадян, що вони не самі, і для влади, що контроль не є абсолютним.

Пізніше громадяни вдаються до **тактики малих скоординованих кроків**:

— акції в соцмережах, флешмоби, прояви культурного спротиву, анонімне розповсюдження правдивої інформації.

Це приклади адаптивної стратегії з обмеженою інформацією, коли гравці поступово оновлюють свої уявлення про ймовірну поведінку інших. Самі по собі такі дії не змінюють систему, але вони створюють фон, на якому з часом може з'явитися критична маса для масштабнішого спротиву. Іноді один символ, один акт гідності або один жест підтримки має більший резонанс, ніж будь-яке політичне гасло. Саме так, поступово, крок за кроком, суспільство починає ламати архітектуру страху, яку збудувала авторитарія.

Однією з найбільш важливих відповідей суспільства на домінуючу стратегію режиму часто стає **горизонтальна солідарність**: створення мереж взаємопідтримки та

підтримка родин репресованих, юридична допомога, розповсюдження незалежної інформації.

В таких ситуаціях, навіть коли відкритий опір є надто небезпечним, люди шукають способи відновити довіру один до одного. Коли з'являється хоча б мінімальне відчуття безпеки всередині спільноти, готовність до дій зростає, адже зникає головна перешкода дилеми в'язня: ізольованість та страх бути першим. У теорії кооперативних ігор (тобто ігор, в яких гравці можуть домовлятися й об'єднувати зусилля для спільного результату) така довіра між гравцями є умовою для формування коаліцій, без яких неможливе зміщення, зміна статус-кво. Ми все це бачили під час Євромайдану.

З іншої сторони, ми пам'ятаємо, що боротьба – це більш повторювана гра, тому автократія у відповідь на навіть найменші прояви індивідуального спротиву може розгортати свої контр-заходи, які мають одну мету: зберегти контроль і зірвати координацію.

В її арсеналі можуть бути, наприклад, такі контрдії:

- (1) **Стратегія "Око за око" (tit-for-tat):** влада реагує дзеркально. Якщо громадяни активізуються, режим відповідає репресіями. Якщо все затихає, то тиск слабшає. Це дозволяє тримати суспільство у тонусі та постійній невпевненості.
- (2) **Стратегія ескалації (escalation):** навіть дрібні форми спротиву караються жорстко, щоб створити враження, що будь-яке відхилення неприпустиме.
- (3) **Непередбачуваність (randomness):** режим діє хаотично. Одного разу мирна акція минає без наслідків, іншого разу ті ж дії призводять до масових затримань. Така нестабільність блокує можливість планувати дії і змушує громадян грати в "гру наосліп".

Влада зазвичай прагне зробити спротив максимально небезпечним і виснажливим, щоб утримати суспільство у стані страху. Тому режим прагне створювати динамічну, але глибоко асиметричну ситуацію, де кожен, навіть малий, крок громадян може спричинити жорстку відповідь від системи. В таких умовах сама логіка опору вимагає від людей не лише мужності, а й витривалості і стійкості. Водночас, як і в будь-якій повторюваній грі, інший гравець (громадянське суспільство) теж адаптує свої стратегії.

До такого інструментарію контр-дій суспільства можна віднести наступні стратегії:

- (1) **Поступове нарощування (incremental escalation):** замість одразу виходити на масові протести, активісти починають з малих і менш ризикованих дій: носіння символіки, мовчазні пікети, флешмоби. Це дозволяє протестному руху "промацати" реакцію влади і водночас залучити нових учасників без високого порогу входження.
- (2) **Колективна взаємність (collective tit-for-tat):** якщо держава репресує одного, інші підтримують. Ми це бачили в ситуаціях на Майдані, коли люди гуртом кидалися на правоохоронців режиму Януковича, які арештовували демонстрантів. Ті сцени були типовими прикладами колективної взаємності: громадяни, часто незнайомі між собою, діяли як єдиний організм, щоб врятувати іншого. Це руйнувало логіку

індивідуального страху й формувало нові стійкі горизонтальні зв'язки та мережі довіри, без яких колективна співдія неможлива.

- (3) **Змішана стратегія (mixed strategy):** суспільство поводить непередбачувано. Іноді протестує масштабно, в інший раз – мовчить. Це ускладнює владі підготовку до репресій, бо її ресурси не безкінечні. Авторитарний режим може бути сильним, але він також чутливий до перевантаження, і якщо він не може передбачити, коли і де з'явиться протест, його контроль послаблюється. В тоталітарному режимі на це сподіватися складніше.
- (4) **Модель порогу (threshold model):** в теорії ігор пояснює, чому колективна дія часто не починається одразу, а потребує досягнення певної критичної маси. Кожна людина має свій внутрішній "порог участі", тобто рівень впевненості, що інші теж вийдуть, долучаться, не зрадять. Якщо людина бачить, що багато інших уже активно діють, вона теж готова приєднатися. Але якщо здається, що всі мовчать, вона лишається осторонь. Подолання цього бар'єру або порогу – критично важливий момент для запуску колективної дії. Так рішення залишитися на Майдані після силового розгону студентів в ніч на 30 листопада 2013 року стало типовим прикладом порогової поведінки: перша група протестувальників створила моральний імпульс, який поступово долучив сотні тисяч інших. Розгін протесту не зламав опір, а навпаки – спровокував масову мобілізацію.

Але ключ до ефективної поведінки у цій грі для суспільства не лише в масовості дій, а й в здатності підтримувати транзитивну довіру, гнучкість та адаптивність.

Суспільство, яке сприймає себе як гравця в довгостроковій повторюваній грі, здатне будувати стратегії, що мінімізують ризики окремих дій для індивідуальних членів і водночас поступово (а іноді й революційно) можуть змінювати правила гри в країні.

Попри перевагу режиму в силі й ресурсах, саме горизонтальні зв'язки, стратегічне мислення та гнучкість дій можуть поступово змінювати розклад сил в боротьбі з режимом.

Координація в умовах страху можлива, коли з'являється лідерство (не обов'язково централізоване, але таке, що дає приклад і запускає динаміку довіри). Одним із ключових завдань такого лідерства є зсув з місця порогової моделі та надання сигналу, що хтось уже почав, що ти не один, що інші поруч. І якщо така критична маса дії з'являється, ситуація починає змінюватися дуже швидко, і саме це найбільше лякає автократів.

До речі, описані вище механізми взаємодії суспільства та режиму у повторюваній грі на початку 80-х досліджував американський політолог з Мічиганського університету Роберт **Аксельрод** у своїх турнірах стратегій.

Він показував, що в еволюційних версіях цих турнірів, коли успішні стратегії гравців (режиму та суспільства) виживають та поширюються, а неуспішні зникають, можуть формуватися стабільні цикли типу "революція–реакція–революція".

Або ж одна стратегія, врешті-решт, може взяти гору й стабілізувати ситуацію надовго.

Це важливо, бо дозволяє зрозуміти:

— опір автократії – це не просто одноразовий акт героїзму чи протесту, а тривала взаємодія стратегій, в якій перемагають не лише найсильніші, але й найбільш адаптивні й здатні навчатися на своїх і чужих помилках.

І в цьому сенсі український досвід – це приклад того, як у тривалій "грі" з режимом та через еволюцію своєї поведінки суспільство поступово здобуває здатність до ефективного спротиву.

Як бачите, **модель дилеми в'язня** дозволяє глибше побачити механізми дій та контрдій в умовах автократії.

Ми розуміємо, що

— те, що виглядає як раціональна поведінка на індивідуальному рівні, веде до колективної поразки.

Авторитаризм нав'язує правила гри, в якій страх і тиша здаються безпечними.

Але саме розуміння цієї логіки й свідоме порушення її шаблону якраз дає шанс на зміну. Врешті-решт, лише змінивши самі правила гри, суспільство зможе вирватися з цієї пастки. І уроки української боротьби останніх десятиріч можуть бути в нагоді в інших країнах світу.
